
Т.Бикова**ОРГАНІЗАЦІЯ КРИМСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ
РЕСПУБЛІКИ У 1919 р.**

Воєнно-політична ситуація, котра склалася навесні 1919 р., обумовила народження Кримської Соціалістичної Радянської Республіки. Питання про її створення виникло в квітні у зв'язку з вступом Червоної армії на Кримський півострів і виникненням реальної загрози війни з Антантою.

Щоб зрозуміти, чому навесні та влітку 1919 р. події в Криму розвивалися саме так розглянемо, що відбувалося на півострові з осені 1918 р.

В листопаді 1918 р. в Україні почалося повстання проти гетьмана П.Скоропадського. У боротьбі з повстанням гетьман не мав змоги використовувати німецькі збройні сили, які оголосили нейтралітет. Своїх військ було мало.

Директорія відновила УНР та її закони, прийняла рішення про передачу землі селянам без викупу. 13 листопада радянський уряд Росії анулював Брестський мирний договір. Аби зберегти видимість невтручання в українські справи, в Москві було вирішено, що військові дії проти відродженої УНР буде вести тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Проте саме російські війська під керівництвом В.Антонова-Овсієнка знов почали наступ в Україні.

Повстання Директорії віддзеркалилося і на стосунках України з Кримом. Воно поклато край намірам гетьмана приєднати Кримський півострів до Української Держави. Після відходу німецьких військ уряд С.Сулькевича теж залишився без підтримки, віч-на-віч з населенням півострову, серед якого не користувався підтримкою, та радянськими військами, котрі наближалися. 14 листопада він пішов у відставку.

Тим часом завершилася світова війна. Держави Антанти, побоюючись, що після відходу німців територія Криму буде зайнята радянською Росією, вирішили надіслати туди свої війська. Територія півдня України і Крим була проголошена такою, що знаходиться під впливом Франції, а східне узбережжя Чорного моря від Батумі до Новоросійська — Великої Британії. В листопаді об'єднана англо-французька ескадра у складі 3 дредноутів, 8 крейсерів, 12 міноносців та великої кількості транспортів прибула на Севастопольський рейд. В грудні в Севастополі було висаджено англійський десантний загін у кількості 500 чоловік, французький

— 3 тис. та грецький — 2 тис. Таким чином, в грудні 1918 р. в Севастополі знаходилося 5,5 тис. сухопутних військ союзників (без особового складу військового флоту)¹. На вимогу Антанти уряди Італії та Греції також направили свої кораблі та піхоту в порти півдня України і Криму. Загальна чисельність антантівських військ, котрі знаходились в Криму на той час досягала 10 тис.².

15 листопада на з'їзді представників міст, повітів та волосних земств був сформований новий склад Кримського крайового уряду на чолі з С.Кримом³. В своїй діяльності цей уряд спирався на війська союзників та Добровольчої армії.

Після появи військ Антанти в Криму з'явилися і частини Добровольчої армії, які до цього діяли на північному Кавказі. 22 листопада в Керч з Кубані переправились перші частини. 25 листопада в Ялті висадився Корніловський добровольчий полк, а в Сімферополі — загін козаків⁴.

Уряд С.Крима не мав можливості втручатися в справи Добровольчої армії, а армія, в свою чергу, — в справи уряду. Але на ділі з перших днів між Кримським крайовим урядом та командуванням армії почалися чвари. Командири армії часто взагалі ігнорували розпорядження уряду. Уряд, в свою чергу, вважав себе незалежним від генерала А.Денікіна, і тому виконував розпорядження лише командування союзних військ.

Директорія, котра була змушена вести боротьбу як з радянською Росією, так і зі збройними повстаннями всередині України, не ставила питання щодо приєднання Криму до України. Інакше поставився до цієї проблеми уряд Росії. Одразу після скасування Брестського миру він надіслав до України свою армію. 3 січня 1919 р. більшовицькі війська зайняли Харків, а 5 лютого — Київ.

В січні — лютому 1919 р. Кримський крайовий уряд намагався провести мобілізацію населення до Добровольчої армії. Однак, ці заходи завершилися цілковитою невдачею. Мешканці Криму не бажали вступати до армії А.Денікіна. Це пояснювалося ставленням самого Денікіна до майбутнього статусу Криму. Свідок цих подій В.Герасименко так характеризував політику, котру впроваджував Денікін: "Але заглиблюючись до України в пошуку співчуття у населення, що звикло володіти власною, а не спільною землею, намагаючись використовувати живі сили цього населення та одержувати хліб, Денікін тим не менш не звертав уваги на ураган національного піднесення, що пролетів по всьому цьому великому краю... Розглядаючи весь український національний рух лише як кабінетно вигаданий винахід купки інтелігентів закордонного

походження, Денікін викликав відкрите зіткнення з петлюрівцями в першій же день зайняття Києва з приводу підняття прапору над будинком міської думи⁵.

Навпаки більшовики постійно робили заяви про “право націй на самовизначення”. Цим вони приваблювали до себе різні верстви населення, яке ще не розуміло, що стоїть за “самовизначенням” по-більшовицьки. Нема нічого дивного в тому, що більшовицька партія почала отримувати підтримку з боку місцевого населення.

Після того, як припинила існування Республіка Тавриди, в Криму більше не залишалось керівного більшовицького партійного центру. Про це свідчив учасник тих подій Ю.Гавен значно пізніше. 20 квітня 1935 р., під час одного з численних вечорів-спогадів старих більшовиків і підпільників Криму, котрі регулярно проводилися з ініціативи Кримського обкому ВКП(б), він сказав: “Коли ви будете вивчати історію першого кримського підпілля, то побачите, що протягом перших місяців німецької окупації в Криму було аналогічне становище. З червня місяця створювалися місцеві організації, але обласного керівного центра не було. Обласний комітет утворився лише в листопаді 1918 р. До цього моменту місцеві організації (Севастопольська і Сімферопольська) безпосередньо зв'язувалися з Москвою — через мене з ЦК РКП(б), а пізніше з ЦК КП(б)У. Обласний комітет створився тільки тоді, коли місцеві організації зміцніли і встановили зв'язок між собою”⁶.

Починаючи з осені 1918 р. всю роботу по організації підпільної боротьби в Криму ЦК РКП(б) поклав на ЦК КП(б)У. Для цього на пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся в Орлі 8 вересня 1918 р., було створено два спеціальних органа — Виконавче і Закордонне бюро ЦК КП(б)У, котрі повинні були керувати роботою більшовицьких організацій в окупованих областях⁷. Під час II з'їзду КП(б)У (17 - 22 жовтня 1918 р.) в його роботі взяли участь 8 делегатів від партійної організації Таврійської губернії⁸. Виходячи з загального списку делегатів, які були присутні на з'їзді з правом вирішального голосу, котрий наведений в додатках до протоколів II з'їзду КП(б)У нам вдалося встановити прізвища шістьох з них: І.Моршін, С.Вульфсон (Давидов), І.Шульман (всі — від Севастополя), Щерба (від м. Бердянська), Толстоусов (від Мелітопольського повіту), Ейман (від Таврії). Інші два прізвища ховаються за партійними псевдо, котрі більшовицькі працівники протягом свого життя змінювали багато разів. Крім того ідентифікації заважає і той факт, що не у всіх депутатів в їх мандатах вказувалося звідки вони були делеговані на цей з'їзд⁹.

23 жовтня, відбувся пленум ЦК КП(б)У. На ньому за вказівкою ЦК РКП(б) процес передачі партійної організації Криму до складу ЦК КП(б)У був розіграний згідно давно опрацьованого сценарію. Було оприлюднено заяву від більшовиків Криму, в якій говорилося про їх не бажання “працювати під керівництвом ЦК КП(б)У”. Само собою зрозуміло, що ЦК КП(б)У його задовольнив. При цьому підкреслювалося, що “Крим в організаційному відношенні створює самостійну область”¹⁰. Одночасно було вирішено обговорити з представниками Одеського обласного комітету питання щодо роботи більшовицьких організацій на території материкових повітів Таврійської губернії.

Таким чином кримська компартійна організація, згідно з вказівкою ЦК РКП(б), увійшла до складу КП(б)У на правах обласної. ЦК РКП(б), як і раніше, здійснював керівництво всіма підпільними організаціями в Україні, в тому числі кримською, але вже через ЦК КП(б)У.

ЦК КП(б)У надіслав до Криму власних працівників для налагодження на півострові військової та партійної роботи. Керівництво кримською партійною організацією здійснювалося через три центри — Харків, Київ і Одесу, де були організовані відділення нелегального бюро ЦК. Лєвова пайка контактів проходила через Одесу, до якої були віднесені Херсонська (з містами Миколаїв та Одеса) і Таврійська губернії¹¹.

Агітатори, яких український радянській уряд почав надсилати до Криму, створювали там партизанські загони. Через сталу прихильність місцевих мешканців до більшовицьких гасел ця робота виконувалась цілком вдало. В листопаді підпільний Кримський обласний революційний комітет у своєму звіті до Москви зазначав: “по всьому Криму, в усіх містах та селах створюються бойові загони. Ми маємо можливість закупати зброю, кулемети та вибухові речовини”¹².

На згаданому пленумі ЦК КП(б)У було доручено Одеському обкому “об’їхати Крим, допомогти скликати Кримську партійну конференцію і надати кримським товаришам всіляку допомогу, в тому числі грошима”¹³.

IV Кримська обласна (підпільна) конференція КП(б)У*, котра відбулася 1 грудня 1918 р., проходила за участю 24 делегатів та

*Слід зупинитися на питанні щодо порядкової нумерації кримських конференцій більшовиків. Протягом 1917 — 1920 рр. в Криму відбулося вісім конференцій, проте, в кінцевому підсумку, більша їх частина не потрапила до нумерологічного підрахунку. Перелічимо їх всі: I губерньська конференція РСДРП(б) відбулася 2 жовтня

представника від ЦК КП(б)У Я.Гамарника. Конференція прийняла рішення створити обласний ревком для керівництва повстанським рухом та підготовки збройного повстання. Крім того, було створено Кримський обласний комітет у складі дев'яти осіб: Петерс (М.Гідалевич), М.Гершуні, І.Шульман, Лазарь, Ян (Гамарник), Микола (Тимофеев), Щерба, Мансаров та Маркус¹⁴.

Обраний з'їздом склад обкому розпочав підготовку до збройного повстання. Він створював підпільні організації та збройні партизанські загони, котрі повинні були проводити диверсії проти англо-французьких військ. Підсумок цієї роботи було обговорено на V Кримській обласній (підпільній) конференції КП(б)У, котра відбулася 14 січня 1919 р. На ній обговорювалися доповіді з місць і поточні завдання кримської організації. Конференція обрала новий склад Кримського обласного комітету у кількості семи осіб: І.Полонський (Степан), Бек (М.Журавльов), Петерс (М.Гідалевич), Соловійов, І.Шульман, Маркус, Шустер¹⁵.

В лютому 1919 р. становище на Кримському півострові продовжувало загострюватися. 13 лютого командуючий Кримсько-Азовською Добровольчою армією генерал Боровський в доповіді Денікіну писав: "Всі дані доводять енергійну працю місцевих і прибулих більшовиків по організації повстання всередині Криму. Без всякого сумніву, головним вогнищем є Севастополь"¹⁶. Щоб виправити становище, 25 лютого Денікін оголосив Крим на воєнному стані¹⁷.

У березні становище на півострові стало ще більш загрозливим. Населення все прихильніше реагувало на пропаганду більшовиків. Почалися страйки майже на всіх великих підприємствах. Вони переросли у загальний страйк, котрий проходив з 15 по 22 березня.

1917 р., II губернська конференція РСДРП(б) — 23 - 24 листопада 1917 р., III губернська конференція РСДРП(б) — 2 - 5 березня 1918 р., IV обласна (підпільна) конференція КП(б)У — 1 грудня 1918 р., V обласна (підпільна) конференція КП(б)У — 14 січня 1919 р., VI обласна партійна конференція РКП(б) — 28 - 29 квітня 1919 р., VII обласна (підпільна) конференція РКП(б) — 5 травня 1920 р., VIII обласна (підпільна) конференція КП(б)У — 3-5 вересня 1920 р. Після того, як Крим захопили радянські війська, цей порядковий рахунок номерів конференцій було скасовано. Наступна конференція, котра відбулася 17 - 21 травня 1921 р., увійшла до історії як IV обласна партійна конференція РКП(б). Тобто всі попередні конференції, котрі відбувалися з березня 1918 р. до весни 1921 р., скасовувалися. Ці конференції називалися конференціями і висвітлювалися в літературі. З другого боку, їх оголосили такими, що не охоплювали всієї території півострова і вони перетворилися на фантомів. Дослідникам треба пам'ятати, що номери деяких конференцій у компартійних документах, що зберігаються у кримському архіві, мають дублюючий характер.

16 - 23 березня 1919 р. у Москві відбувся VIII з'їзд РКП(б)*. Він прийняв нову програму і проголосив курс на побудову в країні комунізму. Розглядаючи питання Криму, з'їзд прийняв рішення про те, що Кримська партійна організація виводиться з-під впливу ЦК КП(б)У і підпорядковується ЦК РКП(б). Це рішення до певного часу залишалось лише письмовим розпорядженням і не впроваджувалося в життя.

Слід окремо зупинитися на питанні про взаємодію ЦК РКП(б) з більшовицькими організаціями на території інших радянських республік. 21 березня на засіданні з'їзду В.Ленін підкреслив, що створення самостійних республік — України, Латвії, Литви, Білорусії жодним чином не означає, що "РКП повинна, у свою чергу, зорганізуватися на основі федерації самостійних комуністичних партій". З'їзд ухвалив постанову, в якій зазначалося: "Потрібне існування єдиної централізованої комуністичної партії з єдиним ЦК, керуючим всією роботою партії. Всі рішення РКП і її керуючих установ безумовно обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від їх національного складу". Тобто ЦК національних комуністичних партій користувалися в єдиній РКП(б) правами "обласних комітетів і цілком підпорядковувалися ЦК РКП(б)"¹⁸.

Саме така точка зору була притаманна керівництву РКП(б) і раніше. Про це цілком недвозначно свідчить той факт, що вона впроваджувалася в життя і до офіційної ухвали VIII з'їздом РКП(б). Адже подібні думки були оприлюднені на III з'їзді КП(б)У, якій відбувся ще 1 – 6 березня 1919 р. Присутній на з'їзді представник від ЦК РКП(б) Я.Свердлов під час вітальної промови зазначив: "Я гадаю товариші, що ті думки, котрі висловлювалися [мною], від ЦК нашої партії на попередньому з'їзді, про неподільність, про цільність, про єдність всієї нашої партії, незалежно від того, як буде розділена наша стара єдина Росія, незалежно від того, як за того чи іншого політичного, міжнародного становища нам доведеться ділити колишню Росію на окремі республіки: Латвію, Литву, Білорусію, Естляндію, Україну. Ми усвідомлюємо, що як партія залишаємося єдиною Російською комуністичною партією з різними відгалуженнями в ту чи іншу республіку"¹⁹.

Наступного дня, 2 березня Я.Свердлов знов звернувся до учасників з'їзду і підкреслив, що всім треба якнайтісніше зв'язати діяльність ЦК КП(б)У з роботою ЦК РКП(б). Це він аргументував так: "А інакше й бути не може не тільки в Україні, але і в Латвії,

*Серед учасників з'їзду був присутній Ю.Гавен (як гість, делегований від Криму).

Литві, Естляндії, всюди і всюди, де ми створювали незалежні радянські республіки, але залишали єдиною нашу комуністичну партію, єдність її зберігалася, всюди і всюди загальне політичне керівництво належить ЦК Російської комуністичної партії. Товариші не мають права забувати, що вони є членами однієї загальної партії і, як би сьогодні не склалася більшість на цьому з'їзді, який би ЦК не був обраний, він повинен буде об'єднати всіх товаришів, що працюють на Україні, він повинен буде одержувати загальні директиви від ЦК Російської комуністичної партії і проводити їх тут у життя"²⁰.

Після закінчення III з'їзду ЦК КП(б)У, присутні на ньому три члена Кримського обкому КП(б)У І.Шульман, І.Полонський (Степан) та Соловйов під час повернення до Криму біля Мелітополя наштовхнулися на підрозділи Добровольчої армії, і через це не мали змоги повернутися до Сімферополя. Тому 7 квітня вони прийняли рішення про організацію бюро Кримського обкому. До ЦК РКП(б) було надіслано телеграму, в якій зазначалося: "Три члени Кримського обласного комітету Шульман, Соловйов і Степан відрізані від Криму, утворили в Мелітополі бюро Кримського обласного комітету. Вони ведуть обласну партійну роботу в місті і районі. Політвідділ 2-ої Задніпровської бригади Південного фронту запитує ЦК про затвердження цього бюро. Копії протоколів засідань бюро надіслані в ЦК РКП"²¹.

Весною 1919 р. Червона армія почала поступово займати територію півдня України. В ніч на 4 квітня 2-га бригада Задніпровської дивізії під командуванням П.Дибенка перейшла в наступ на Перекопі і зайняла його. При підтримці кримських партизан і підпільників кілька полків 1-ої Задніпровської дивізії Червоної армії протягом першої декади місяця зайняли Джанкою, Ялту, Бахчисарай, Євпаторію і Сімферополь.

Новостворене бюро Кримського обкому КП(б)У просувалося в бік Сімферополя разом з військами Південного фронту. Воно існувало до того часу, поки не отримало змоги об'єднатися з іншими членами Кримського обкому КП(б)У, котрі знаходилися в Сімферополі, тобто до захоплення міста більшовиками.

9 квітня в Сімферополі влада перейшла до воєнно-революційного комітету. Він постав 7 квітня з представників обласного та міського комітетів більшовиків, двох представників від партії меншовиків та по одному від анархістів та вірменської партії "Дашнакцутюн"²². 13 квітня була обрана президія Сімферопольського ревкому в складі трьох осіб: Є.Багатур'янц (Лаура),

Мітяєв та Іванов²³. 17 квітня в ЦК РКП(б) і в ЦК КП(б)У було надіслано таку телеграму: “бюро Кримського обкому припинило свою діяльність. Місце перебування обкому — Сімферополь. Секретар обкому — Шульман”²⁴.

12 квітня 3-й Таврійський полк підійшов до Севастополя і зайняв позиції на підступах до міста, біля Інкермана²⁵. Звістка про наближення більшовицьких військ викликала в Криму страшену паніку. В місцевих газетах писали: “Діялося щось неймовірне. Наймали автомобілі, екіпажі, лінійки. Платили божевільні гроші, аби виїхати і сховатися там, куди виїхав уряд. Платили за автомобіль до 10 – 12 тис. рублів, за екіпаж 3 – 5 тис., і їхали, їхали без кінця”²⁶.

Спроби Червоної армії відразу зайняти Севастополь не вдалися. Згідно споминів учасника тих подій Ю.Гавена у відповідь на пропозицію радянського командування здати місто командуючий антантівськими збройними силами в Криму французький полковник Труссон заявив: “місто він не звільнить без розпорядження свого вищого командування і буде захищати всіма засобами, що є в його розпорядженні, оскільки Севастополь вважають ключем до Чорного моря”²⁷.

Отримавши повідомлення про опір Антанти у Севастополі Раднарком, наполіг на негайному зайнятті Севастополя. Нарком закордонних справ Г.Чичерін телеграфував про доцільність “замість відстрочки боротьби негайно, не даючи французам підготуватися, викинути противника з Севастополя”²⁸.

Оскільки в Севастополі знаходилися кораблі та війська Антанти, В.Ленін, не бажаючи відкритої війни з останньою, знову, як і у 1918 р., запропонував створити “незалежну” від РСФРР буферну державу — Кримську радянську соціалістичну республіку, від імені якої проводилися б всі дії проти військ Антанти.

Питання про створення Кримської республіки було поставлене практично одночасно кримськими, українськими і московськими керівниками. Тим не менш, остаточно воно було вирішено в Москві. Ю.Гавен у спогадах розповідав про свою зустріч у квітні 1919 р. з В.Леніним: “Він просив мене повідомити про національний склад кримського населення, про національно-визвольний рух кримських татар, їхні прагнення, про найхарактерніші риси революційної боротьби в Криму в 1917 — 1918 роках. Я коротко ознайомив Ілліча з тим, як хід революційних подій в Криму висунув на перший план національне питання, розповів, які помилки були допущені Кримською більшовицькою організацією

(майже повне ігнорування національного питання) і які важкі наслідки викликали ці помилки (повстання татар, загибель цілого ряду найбільших кримських працівників, загострення національної ворожнечі, котра дійшла до фактів винищування однією нацією іншої та ін.). У підсумку нашої бесіди Ілліч заявив: “Ваша пропозиція буде санкціонована. Поговорить зі Сталіним в наркоматі з національних справ щодо практичних питань, котрі з цього випливають. З усього можна побачити, що невдовзі червоні очистять Україну і Крим від білогвардійців, і ви зможете повернутися до Криму для здійснення наших завдань”²⁹.

Питання про створення Кримської республіки розглядалося на пленумі ЦК РКП(б) 13 квітня і на засіданні оргбюро ЦК 20 квітня³⁰. Рішення, котрі приймалися, скоріше за все не протоколювалися. Принаймні, до цього часу вони не з’являлися у науковому обігу.

Одночасно йшли активні переговори між ЦК РКП(б) і партійними та радянськими працівниками України, котрі здійснювали керівництво Кримським обкомом партії. З цих переговорів можна зробити висновок, що в принципі питання про необхідність створення буферної Кримської республіки з боку українського уряду було зустрінуте позитивно. Голова Раднаркому України Х.Раковський телеграфував Г.Чичеріну про необхідність утворення Кримської радянської республіки у зв’язку з міжнародним становищем Криму³¹. 17 квітня командуючий Українським фронтом В.Антонов-Овсієнко в телеграмі командуючому 2-ю Українською радянською армією А.Скачку повідомляв: “У Криму створюється уряд”³². Одночасно з цим в телеграмі до голови сімферопольського воєнно-революційного комітету Є.Багатур’янц (Лаури) він зазначав: “Загальна обстановка вимагає негайного створення самостійної кримської влади, проте міцно пов’язаної з військовою. Червоній армії треба надати найрішучішу допомогу”³³.

На засіданні політбюро ЦК РКП(б) 23 квітня 1919 р. третім у порядку денному стояло питання “Крим”. В обговоренні і прийнятті рішень участь присутні на засіданні В.Ленін, Й.Сталін, М.Калінін, М.Крестінський, І.Смілга і М.Склянський. В прийнятій постанові відзначалося: “1. Визнати бажаним створення Кримської радянської республіки. 2. Запитати тов. Раковського: чи нема в ЦК КПУ підхожих кадрів для зайняття посади голови кримського Раднаркому. Зокрема, яка думка ЦК КПУ щодо кандидатури тов. Артема”³⁴.

Побоюючись проявів сепаратизму, В.Ленін надавав великого значення підбору керівництва Кримської республіки. Член ЦК

РКП(б) Х.Раковський, який очолював уряд Української радянської республіки, відповідав за відновлення всіх радянських та партійних органів в Криму. Йому був доручений підбір кандидатів на заміщення посад в Раднаркомі Криму та узгодження кордонів новопосталої республіки. Допомогати йому повинні були надзвичайний уповноважений Ради оборони РСФРР Л.Каменєв і член ЦК КП(б)У, нарком внутрішніх справ УСРР К.Ворошилов. 24 квітня в ЦК КП(б)У була направлена телеграма за підписами Л.Каменєва і М.Муранова з проханням до Артема відвідати їх поїзд, щоб разом з ними обговорити питання про доцільність призначення його на посаду голови Кримського уряду. Під час цього обговорення кандидатура Артема була відкинута³⁵.

Після цього пошуки кандидатури на заміщення посади голови новоствореної республіки продовжилися. В телеграмі, котра була надіслана 26 квітня до Москви, Л.Каменєв повідомляв: "Бачив представника Криму. Обов'язково прошу повідомити Ваші міркування про Кримський уряд, оскільки повинен бачитися з Дибенком та іншими кримчанами. Раковський з Одеси, виявляється, рекомендував Дибенка головою. Знаходжу, що це неприпустима помилка. Попереднє враження, що значно краще пряме приєднання Криму до Москви і в усякому разі надіслання туди Йоффе прем'єром"³⁶. Слідом за цим в телеграмі Леніну і Сталіну Л.Каменєв доповідав: "З Раковським зговорився, що Йоффе тут не потрібний. Він потрібний в Криму, де абсолютно немає людей і глави. Відправте Йоффе скоріше в Крим для організації влади. До нього приєднайте Крісті, взявши його від Луначарського"³⁷.

Того ж дня Л.Каменєв поїхав до Катеринослава, де провадив переговори з командуючим Українським фронтом В.Антоновим-Овсієнком і Ю.Гавеном. В телеграмі від 27 квітня він повідомляв в Москву Леніну і Сталіну: "Особистим обстеженням, переговорами з Гавеном, Антоновим переконався, що уряд повинен складатися не більш як з семи осіб, з них два татарина, Дибенко, Гавен і ще троє місцевих. Вводити більше татар нема жодної необхідності, та й у них немає хоча б трохи підхожих людей. Через хаос взаємовідносин громадянських і військових властей створення влади необхідне у найкоротший строк. Прошу негайно відповісти згодою на викладений план. Чекаю на відповідь. Муранов і Ворошилов цілком згодні"³⁸.

В.Ленін не погодився призначити Йоффе головою Кримського уряду. В телеграмі від 28 квітня 1919 р. Каменєву він зазначав: "Йоффе потрібен не в Криму, а в уряді України на посту, котрий

обере Раковський для роботи проти самостійності, а в Криму підшукаємо іншого, але, звичайно, не Дибенка”³⁹.

Того ж дня, 28 квітня 1919 р. під керівництвом В.Леніна відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б). На ньому обговорювався ряд питань, котрі стосувалися подальшої долі України та Криму. Так, між іншим, ЦК КП(б)У було запропоновано обговорити “питання про те, за яких умов, коли і в якій формі може бути проведене злиття України з радянською Росією”⁴⁰. Також було розглянуто і питання щодо складу кримського уряду. Після обговорення було прийнято таке рішення: “На чолі поставити тов. Крісті, потім ввести двох мусульман і не більш як двох росіян. З огляду на настійну пропозицію Раковського ввести до складу Кримського уряду Дибенка з призначенням його наркомом воєнних і морських справ, дозволити йому це, але обов’язково пояснити Дибенку, що ЦК погоджується на це на вимогу Раковського і на його відповідальність. Взяти у Дибенка підписку про беззаперечне підпорядкування всім постановам ЦК і вказівкам загального військового командування”⁴¹.

28 - 29 квітня 1919 р. в Сімферополі відбулася VI Кримська обласна конференція КП(б)У. В її роботі взяли участь: від Сімферопольської організації: В.Хайкевич, В.Кіров, Шустер, Є.Багатур’янц (Лаура), Ковальчук, Р.Грінберг; від Севастопольської: І.Шульман, Я.Городецький, О.Алексакіс; від Євпаторійської: Абрамович, Д.Ульянов; Феодосійської: І.Полонський (Степан), М.Журавльов (Бек), Гільдін; від Ялтинської: Скенавський; від татарсько-турецького сектора: М.Субхі, А.Боданінський, С.Меметов, С.Ідрісов, Дост Мамбет Аджі. Окрім них в роботі конференції взяли участь Ю.Гавен і С.Джигенті. Від ЦК РКП(б) були присутні К.Ворошилов, Л.Каменев і М.Муранов⁴².

В порядку денному конференції першим питанням стояла інформаційна доповідь “Про воєнно-політичне становище радянської республіки і про політику партії з національного питання”, котру зробив Л.Каменев. Після цього він познайомив всіх присутніх з рішенням, котре було прийнято в ЦК РКП(б), а саме: створити на кримському півострові Кримську Соціалістичну Радянську Республіку.

Ця звістка викликала дебати. Мустафа Субхі разом з Алі Боданінським вітав це рішення ЦК. Він вказував на “величезне значення цього рішення у справі революційного розвитку та залучення на бік радянської влади широких мас працюючих татар міста та села”. Субхі зазначив також, що “це рішення ЦК має

надзвичайне значення для Сходу, особливо Близького Сходу, де мешкають споріднені та пов'язані історичними традиціями з кримськими татарами народи. Пригнічені імперіалізмом, вони дивляться на велику пролетарську революцію та чекають, як вона вирішить питання щодо самовизначення щодо дрібних національностей⁴³.

Під час обговорення лунали й цілком протилежні висловлювання. Шустер та І.Шульман зазначили, що вони "вагаються щодо правильності цього рішення ЦК" і натомість запропонували "обговорити питання в принципі: чи доцільно взагалі створювати в Криму радянську республіку"⁴⁴.

Край дискусії поклав К.Ворошилов. Він заявив, що "обговорення цього питання у принциповій площині може мати лише характер висловлення поглядів на це питання того чи іншого товариша, але не характер прийняття чи не прийняття його. Рішення ЦК про створення Кримської радянської республіки остаточне, конференція його не може змінити. Вона повинна обговорити рішення ЦК, але щодо його суті, з точки зору практичного впровадження"⁴⁵.

Після цього "обсмикування" обговорення одразу ж припинилося, і конференція прийняла таку постанову: "Ухвалити рішення ЦК про створення Кримської Соціалістичної Радянської Республіки і негайно приступити до його впровадження"⁴⁶.

Конференція прийняла декларацію уряду Кримської республіки. до всіх держав світу. 6 травня 1919 р. вона була надрукована в газетах за підписами виконуючого обов'язки голови уряду Д.Ульянова, членів уряду П.Дибенка, Ю.Гавена, Я.Городецького, С.Вульфсона (Давидова), І.Полонського (Степана) та І.Назукіна⁴⁷. Декларація проголошувала Крим соціалістичною радянською республікою без жодної згадки про його автономну приналежність чи до РСФРР, чи до УСРР. Це було зроблено цілком свідомо, адже у іншому випадку втрачався б смисл утворення республіки як буфера проти Антанти. В Декларації також заявлялося про "братерський" нерозривний зв'язок з радянськими республіками Росії, України і країн Європи. Вороги цих республік проголошувалися ворогами радянського Криму аж до повної перемоги всесвітньої комуністичної революції. Кримський уряд проголошував програму своєї діяльності, і насамперед, вказував, що в умовах воєнних дій з білогвардійцями, яких підтримує збройними силами Антанта, він особливу увагу буде приділяти "питанням формування робітничо-селянської Червоної

армії”. Головним завданням уряду проголошувалося зняття блокади Криму Антантою, створення апарату пролетарської влади, передача засобів виробництва соціалістичній державі, тобто націоналізація промисловості та інших галузей господарства, одержавлення заготівель продовольства і торгівлі, конфіскація поміщицьких земель, сприяння колективним і громадським формам обробітку землі з метою організації комуністичного виробництва і розподілу, переходу від капіталістичного ладу до комуністичного. Крім того, декларація проголошувала “повну рівноправність всіх національностей, які населяють Крим”⁴⁸. Жодна з них в документі не згадувалася, тобто не мала змоги претендувати на керівну роль. Це дає нам підстави стверджувати, що Кримська республіка, як і її попередниця — Республіка Тавриди, – створювалася новою владою не як національна, а як територіальна.

Крім того, конференція накреслила основний склад Кримської РНК, який передала до обласного комітету КП(б)У, котрий повинен був остаточно визначити та ухвалити його склад. До складу РНК увійшли: Д.Ульянов (як голова), Ю.Гавен, П.Дибенко, А.Боданінський (як члени президії РНК), С.Меметов та С.Вульфсон-Давидов⁴⁹.

Ми бачимо, що ініціатива створення Кримської РСР виходила саме з боку Москви. Будь-які “сепаратистські тенденції” з боку місцевого партійного комітету відразу ж виривалися з корінням.

Щоб замаскувати справжні причини створення “самостійної” Кримської республіки, в газеті “Известия Ялтинского военно-революционного комитета” була надрукована стаття “Причини самостійності Криму”. В ній, між іншим, зазначалося: “Причини створення самостійної Кримської республіки тов. Каменєв пояснює таким чином: Російська соціалістична республіка не має ні в якому разі на меті придушити національні прагнення населення. Єдиною її метою є добровільний і вільний союз окремих областей. Оскільки в Криму, де 40 відсотків населення становлять татари, безперечно існують своєрідні економічні відносини, то ми вирішили надати населенню Криму можливість вільно управлятися, аж до того моменту, коли воно саме знайде за можливе і необхідне об’єднатися з усією Росією. Створення особливого кримського уряду покаже одноплемінникам татарського населення — туркам, що Радянська влада не має жодних імперіалістичних загарбницьких планів і гарантує інтереси і свободу широких трудящих мас. Ми знаємо вже, що найкращі елементи Туреччини

вбачають саме у радянському ладі єдиний спосіб задовільно розв'язати турецьку проблему⁵⁰.

Для того, щоб надати цьому твердженню більшої вірогідності, кількість татар, що проживає на території півострову, в цієї статті цілком свідомо перебільшувалася. Згідно перепису 1917 р. на півострові налічувалося а лише 25,8 % татар, тоді як українці і росіяни разом склали 49,2 %⁵¹. Можна цілком впевнено стверджувати, що республіка в Криму повинна була демонструвати переваги радянського ладу для мусульманських народів Сходу, насамперед для Туреччини. Однак статус самостійної республіки повинен був слугувати найпершій та найважливішій меті – створенню буфера у боротьбі з Антантою.

На запит Й.Сталіна та Л.Каменєва щодо кордонів Кримської республіки Х.Раковський 1 травня надіслав телеграму до Сімферополя, в якій зазначав: “політичні кордони Криму відповідають його географічним кордонам, тобто повинні проходити по Перекопу”⁵².

Обласна партійна конференція в Сімферополі схвалила рішення ЦК РКП(б) про створення Кримської республіки. Після її завершення більшовицька партійна організація Криму разом з представниками, котрі приїхали з центру, знову почала обговорення питання щодо формування складу уряду.

28 квітня відбулося засідання ревкому . Розглядаючи питання щодо кандидатури на заміщення посади голови уряду, він ухвалив рішення запропонувати Москві створити уряд у складі двох росіян і двох мусульман, а на чолі поставити Крісті⁵³. Проте Л.Каменєв відкинув цю пропозицію.

Завдяки переговорам кримських більшовиків з представниками центрального уряду сформувався новий склад майбутнього уряду Кримської республіки. Під час бесіди по прямому проводу між Х.Раковським та П.Дибенком, останній повідомляв: “відповідно до угоди з Каменєвим до складу кримського уряду повинні входити Шляпников (голова), Ульянов, Гавен, Ідрісов, Городецький, Вульфсон (Давидов), Полонський, Меметов, Назукін, Арабський, Подонецький і тимчасово я. Всі ввійшли, за винятком Шляпникова, приїзд якого очікується”⁵⁴. Проте цей проект залишився не до кінця здійсненим. Шляпников до Криму так і не приїхав.

Після тривалих дебатів 5 травня уряд Кримської республіки нарешті був остаточно сформований. До нього увійшли: нарком охорони здоров'я та соцзабезпечення Д.Ульянов (тимчасово виконуючий обов'язки голови уряду), нарком внутрішніх справ

Ю.Гавен, нарком закордонних справ С.Меметов, нарком юстиції І.Арабський, нарком з військових і морських справ П.Дибенко, нарком освіти І.Назукін, нарком радянського народного господарства, фінансів, шляхів сполучення, пошт і телеграфів Я.Городецький, нарком землеробства С.Ідрісов, нарком праці І.Полонський (Степан), нарком продовольства і торгівлі – С.Вульфсон (Давидов), керуючий справами РНК А.Боданінський⁵⁵. Дещо пізніше наркомом з національних справ став І.Фірдевс⁵⁶.

Незважаючи на тривалі переговори між всіма зацікавленими сторонами (кримськими більшовиками та урядовою комісією РСФРР у складі Л.Каменєва, М.Муранова, Зоріна, О.Свидерського, К.Ворошилова) голову уряду новоствореної республіки так і не було призначено. Цьому сприяли досить великі чвари всередині уряду, котрі розпочалися через конфлікт між головою президії Кримського обкому партії Ю.Гавеном та П.Дибенком. Останній виступав категорично проти поєднання однією людиною вищих партійної і радянської посад у Кримській республіці. Для його вгамування комісія вирішила примирити Дибенка з Гавеном, створивши щось на зразок тріумвірату на чолі з Д.Ульяновим⁵⁷.

Багато зусиль для того, щоб об'єднати роботу цих зовсім різних людей, узгодити їх погляди щодо того, як саме треба керувати на півострові, прикладав Х.Раковський. Взагалі П.Дибенка було включено до складу кримського уряду тільки завдяки поручительству Раковського. 6 травня 1919 р. відбулася бесіда по прямому проводу між Раковським та Дибенком, в якій голова РНК УСРР повідомив останнього про всі умови, на яких той увійшов до складу Кримської СРР⁵⁸.

Протягом травня в Москві продовжували розв'язувати питання про голову Кримського уряду. Політбюро ЦК РКП(б) неодноразово розглядало це питання, але знайти "надійну" людину, яка не припускала б "місцевого сепаратизму" і керувалась виключно директивами, які надходили з центру, так і не вдалося. На вже згадуваному засіданні політбюро від 28 травня знов розглядалося питання "Про кандидата на посаду голови Кримського уряду". В ході обговорення воно прийняло рішення направити до Криму "відкликаного з Казані т. Д.Малютіна"⁵⁹. Але і цей кандидат до Криму не прибув. Взагалі постійного голову Кримського уряду протягом всього часу існування Кримської республіки призначено не було. Тимчасово виконував обов'язки голови уряду Д.Ульянов, проте призначити саме його головою в Москві не наважилися. Адже протягом всього часу свого

перебування на півострові Д.Ульянов дуже часто страждав від запоїв, а через це не міг самотужки повноцінно і надійно виконувати дуже важливі для ЦК РКП(б) обов'язки голови Кримської республіки. Цього в Москві допустити не могли.

7 травня 1919 р. відбулося засідання Кримського обласного комітету КП(б)У, на якому були присутні: члени обкому Я.Городецький, І.Полонський (Степан), Шустер, І.Шульман, Яша і Петерс (М.Гідалевич), члени партії Ю.Гавен, О.Алексакіс, Семен (Джігенті), Мирний, В.Хайкевич, С.Вульфсон-Давидов. Було вирішено провести перевибори обласного комітету та поповнити його новими членами. До складу обкому додатково включили Ю.Гавена, О.Алексакіса, Мирного і С.Джігенті (Семена). На тому ж самому засіданні було обране і виконавче бюро, до складу якого увійшли: Ю.Гавен, І.Шульман і О.Алексакіс⁶⁰.

Таким чином відтепер до складу Кримського обкому РКП(б) входило 11 осіб: Ю.Гавен, М.Журавльов, Шустер, І.Шульман, Я.Городецький, І.Полонський (Степан), Ейхер, В.Кіров, О.Алексакіс, Мірний і С.Джігенті (Семен)⁶¹.

Разом з тим на цьому ж засіданні було розглянуто питання про склад реввійськради, політвідділу та взаємовідносини між військовою та цивільною владами. Після тривалого обговорення було прийняте рішення “доручити уряду з'ясувати можливість утворення реввійськради республіки. Одночасно вважати склад реввійськради армії не задовільним”⁶².

Взагалі відносини між військовими та партійними діячами в той час склалися дуже непрості. Кожна з цих двох сил вважала себе головною. Через це протягом всього існування Кримської республіки відбувалося безліч конфліктів. Про це, наприклад, свідчить звіт інспектора НКВС, який протягом травня — червня 1919 р. робив інспекційну перевірку стану партійних організацій півострову. У своєму звіті щодо становища в Карасубазарі він зазначав: “У вісім годин відкрилися загальні збори комуністів, на яких я зробив доповідь про політичний момент. Товариші слухали дуже уважно і виявили величезний інтерес до доповіді. На зборах були присутні військовий командир і військовий керівник, яким зовсім не сподобалися декілька моїх заяв щодо того свавілля, котре роблять військові. Особливо їх вразило те, що партія має змогу зняти з посади будь-якого комуніста, незважаючи навіть на те, що він є військовим командиром. Ці громадяни вважали якраз навпаки”⁶³.

9 травня уряд Кримської республіки надіслав телеграму до Москви, в якій викладалися його найближчі плани: “Опублікували урядову декларацію, в цілому схожу на вашу. Днями, зібравши фактичні дані про звірства добровольців, скоєних під охороною союзників над мирним населенням, опублікуємо по радіо протест проти попередніх дій Антанти і сучасної блокади узбережжя. Копію ноти протесту повідомимо негайно. Настійно просимо вжити всіх заходів до встановлення безпосереднього телеграфного зв'язку з Києвом і Москвою, для чого є конча потрібність”⁶⁴.

Таким чином, з тексту наведеної телеграми ми ще раз можемо побачити, що уряд Кримської республіки цілком залежав від вказівок, які надходили для нього іззовні. Про якусь “самостійність” новоствореної республіки говорити просто неможливо.

Крім того, з вищезазначеної телеграми ми можемо зробити ще один висновок. На відміну від уряду Республіки Тавриди, якого цілком задовольняв стан справ, коли через відсутність надійного зв'язку центр іноді не мав чіткого уявлення щодо подій на півострові, уряд Кримської республіки бажав чітко повідомляти Москву з приводу будь-яких питань.

Тим не менш, в Кремлі всіх турбував “кримський сепаратизм”. 28 травня політбюро ЦК (були присутні лише троє — В.Ленін, Л.Каменєв і М.Крестінський) прийняло рішення про статус Кримського уряду та Кримського обкому партії. В цьому рішенні вказувалося: “Прийнято як директива, що уряд діє на правах губвиконкому, підпорядковуючись ВЦВК і відповідним наркомам за приналежністю, а обласний партійний комітет прирівнюється до губкому, зв'язаному безпосередньо з ЦК РКП(б)”. Кримська Червона армія, як частина Червоної армії, підпорядковувалась Південному фронту “на правах дивізії”. Жодні самостійні дії не допускалися⁶⁵. Отже, завдяки такому кроку політбюро ЦК РКП(б) статус Кримської республіки було істотно понижено.

Одразу після прийняття політбюро ЦК цього рішення, воно було надіслане до Сімферопольського ревкому і того ж 28 травня обговорено на його засіданні. Ревком ухвалив таке рішення: “Кримський уряд діє на правах губкому, а обком прирівнюється до губкому, зв'язаному з ЦК РКП(б). Кримська армія — частина Червоної армії РСФРР, що входить до складу Південного фронту, як дивізія, жодні самостійні дії і формування на Кримському півострові неприпустимі. Флот і порти знаходяться в управлінні Всеросійського морського штабу”⁶⁶.

Яким був офіційний статус проголошеної більшовиками республіки? В різних документах він мав цілком різні найменування. Про це є безліч різноманітних свідчень. У кримському архіві зберігається наказ наркома охорони здоров'я Д.Ульянова від 9 травня, в якому говориться: "Цього числа я вступив у виконання обов'язків народного комісара охорони здоров'я і соціального забезпечення Кримської радянської федеративної республіки"⁶⁷. Саме така назва республіки – "федеративна" – зустрічається в деяких інших постановах кримського Раднаркому. Отже, Кримська республіка вважалася і територіальною автономією в складі РСФРР, і федеративною республікою (слово "федеративна" підкреслює факт її рівноправності з іншими радянськими республіками, в тому числі і з РСФРР), і губернією (згідно рішення політбюро ЦК РКП(б) від 28 травня). Одночасно з 1 червня 1919 р. вона, разом з Росією, Україною, Латвією, Литвою і Білорусією, була проголошена повноправним членом воєнно-політичного союзу радянських республік.

Весь цей різнобій аніскільки не цікавив і не хвилював московський партійний центр. ЦК РКП(б) створював Кримську республіку лише для "зовнішнього" використання.

Пониження статусу Кримської республіки у постанові політбюро ЦК РКП(б) від 28 травня 1919 р. призвело до того, що партійні і радянські органи Криму були виведені з-під підпорядкування ЦК КП(б)У і Раднаркому України і підпорядковані виключно органам РСФРР вже не тільки де-юре, тобто згідно з рішенням VIII з'їзду РКП(б), але й де-факто. Прагнення керівників радянської України, котрі бажали зберегти Крим у своєму складі, не були задоволені. Тим не менш КП(б)У протягом всього квітня – травня 1919 р. продовжувала наполягати на приналежності Криму УСРР.

Уперше питання щодо приналежності Криму розглядалося на засіданні симферопольського воєнно-революційного комітету ще 27 квітня 1919 р. На порядку денному воно стояло у такому формулюванні: "Кому підпорядкований Крим – Україні чи Великоросії?". Після тривалого обговорення ревком ухвалив наступне рішення: "Крим стає самостійною одиницею. Комісаріати повинні керуватися виключно декретами з центру, але, в деяких випадках, допустимо вводити поправки з українських декретів"⁶⁸. Виходячи з цієї постанови, ми бачимо, що місцеві більшовики вважали, що Крим є територією, котра повинна була керуватися законами з Москви.

6 травня секретар Кримського обласного комітету РКП(б) Шульман надіслав до ЦК РКП(б) телеграму, в якій зазначав: “Створенням Кримського уряду необхідно вирішити питання приналежності партійних організацій Криму”⁶⁹. 9 травня, в свою чергу, ЦК КП(б)У просив ЦК РКП(б) відповісти у чиєму веденні знаходяться партійні організації Криму – ЦК РКП(б) чи ЦК КП(б)У. 10 травня ЦК РКП(б) надіслав обом сторонам відповідь. Кримський обком отримав телеграму, в якій зазначалося: “Відповідно до постанови VIII з’їзду Крим прирівнений до області. Організаційно зв’язаний із ЦК РКП(б). Секретар ЦК Стасова”⁷⁰. ЦК КП(б)У повідомляли: “Кримський півострів відноситься до ведення Цека РКП(б). Секретар Цека РКП(б) Стасова”⁷¹.

Тим не менш, в Україні не бажали змиритися з втратою Кримського півострову. 13 травня ЦК КП(б)У вдруге просив ЦК РКП(б) повідомити, чи входить партійна організація Криму до складу КП(б)У⁷². Цього ж дня з секретаріату ЦК РКП(б) надійшла відповідь: “Кримський півострів відноситься до ведення Цека РКП(б)”⁷³. Повідомлення було знову надіслане до Кримського обкому РКП(б)⁷⁴. Підтвердило це й вищезгадана постанова політбюро ЦК РКП(б) від 28 травня 1919 р.

Однак Раковський надсилав до Сімферополя різноманітні вказівки, котрі стосувалися й питань “партійного будівництва”. Це викликало незадоволення з боку уряду Криму. Так, 9 червня Д.Ульянов надіслав Раковському телеграму, в якій зазначав: “Ваша телеграма за № 2204 від 7 червня отримана. Проте всі питання Криму згідно постанові ЦК РКП вирішуються винятково Москвою. Вашу пропозицію передайте Москві”⁷⁵.

Знову виникла проблема приналежності трьох північних повітів Таврійської губернії. Як і рік тому, під час існування Республіки Тавриди, керівники Криму намагалися підпорядкувати їх собі. Тоді УСРР став цьому на заваді. Це викликало намагання з боку “кримських товаришів” з’ясувати для себе точку зору Києва щодо питання про приналежність Дніпровського, Мелітопольського та Бердянського. 22 червня 1919 р. до Раковського було надіслано таку телеграму: “Через ваш лист можна зрозуміти, що три північних повіти Таврійської губернії не можуть належати республіці Крим. Будь ласка, як тільки одержите цей лист, терміново чи телеграмою відкрито, чи шифровано, сповістите нас про те, чи варто нам взагалі порушувати питання про ці три повіти”⁷⁶.

Навесні і влітку 1919 р. в Криму існувала ще й третя сила, котра керувалася у своїх діях власними міркуваннями: Червона армія та її керівник П.Дибенко. Завдяки його вказівкам ті чи інші волості несподівано виділялися з одного повіту і приєднувалися до іншого, навіть виходячи за межі Кримського півострову. 6 червня Раковський надіслав до П.Дибенка телеграму в якій вимагав: "Ваш політком Жигалкін втручається в справи, котрі перевищують його компетенцію, виділяючи волості з одного повіту і приєднуючи їх до іншого. Адже кордони Криму поширюються на північ лише до Перекопського перешийка"⁷⁷.

Проблеми у взаємовідносинах Х.Раковського, Д.Ульянова і Ю.Гавена з П.Дибенком цим не обмежувалися. Тертя між військовими та радянськими органами влади розпочалися одразу ж після зайняття півострова військами Червоної армії. Серед документів кримського архіву зберігається безліч фактів, котрі віддзеркалюють ці відносини.

Перші проблеми виникли вже наприкінці квітня. Це можна побачити з резолюції, котру було ухвалено на засіданні Сімферопольського ревкому 28 квітня. Обговорювалися кандидатури на заміщення посад у новоствореному уряді Кримської республіки. В резолюції зазначалося: "Ухвалили: До складу уряду вводиться Дибенко з призначенням його наркомом військових і морських справ. Взяти в нього підписку про беззаперечне підпорядкування вказівкам як загального військового командування, так і вказівкам, котрі буде надсилати ЦК"⁷⁸.

Далі – більше. 6 травня у звіті до ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У К.Ворошилов писав: "Військове майно розбирається безладно. Один Дибенко взяв та вивіз кудись 27 тис. російських гвинтівок, залишених добровольцями, без будь-якого погодження з місцевим урядом. Військом Левин, який призначений політком Дибенка Каном, втручається в справи ревкому, реквізує турецькі фелюги із шовком і вином. Військові влади не бажають слухатися місцевої влади, військові комуністи не реєструються в місцевих партійних організаціях. Йдуть постійні тертя з ЧК із питань підпорядкованості"⁷⁹. Раковський намагався притушити невдоволення, котре починало розгоратися. 9 травня він надіслав Дибенку телеграму, в якій вимагав: "Як член уряду, ви перший повинен бути зацікавлений у піднятті авторитету радянської влади. Ворошилов повідомляє, що політком Кан втручається в справи ревкому, реквізує фелюги із шовком і вином. Покладіть врешті-

решт кінець цим неподобствам”⁸⁰. Однак після цього нічого не змінилося.

27 травня Ю.Гавен писав в ЦК РКП(б), що в середовищі армії Дибенка відчувається “сильний вплив григор’євщини і махновщини”. Тим не менш, він висловлював впевненість у тому, що центральний уряд вживе заходів для того, аби “повстанська армія Дибенка була в кінцевому підсумку перетворена в регулярну”⁸¹.

1 червня інструктор ЦК РКП(б) Черноусов у звіті до Москви відзначав: “Кримська організація має зв’язок з Дибенком та іншими частинами з бандитськими настроями. У штабах, у військових частинах, котрі тут знаходяться, зовсім нема партійних працівників. Крим зовсім не позбувся грабунків і погромів. Керувати разом з військовими взагалі неможливо. Так, у Севастопольському ревкомі робітники оголосили про зняття з себе всіх обов’язків, адже тов. Дибенко заявив: “Ви навіть не мрійте про створення раднаргоспу, тому що в Катеринославі до його створення ми мали все, а потім – нічого”. Тов. Дибенко, незважаючи на численні заяви, нічого не робить. Квітнуть безвідповідальні розстріли. Були випадки, що розстрілювали навіть політпрацівників. Необхідно підсилити нагляд за тов. Дибенком. Всі ЧК під напором Дибенка і григор’євського виступу взагалі скасовані. Утворено нелегальний штаб оборони, що повинен мобілізувати всіх членів партії. У найближчі дні армією готується чистка організації з метою її розпуску”⁸².

На початку червня до Криму з інспекційної перевіркою поїхав Я.Епштейн (Яковлев). Він телеграфував Раковському, щоб той втрутився у події в Криму, щоб “улагодити ненормальні відносини і примирити Дибенка з Гавеном і Ульяновим”⁸³.

Проте найбільш красномовно події того часу висвітлені у звіті, надісланому до ЦК КП(б)У секретарем Кримського обкому Шустером 12 червня. В цьому документі він писав: “В Криму вся влада знаходиться в руках “Штабу армії Дибенка”, який ні з ким не рахується. З моменту вступу армії в Крим відразу створилося двовладдя: 1) ревком, складений, на думку штабу, з “саботажників” – членів обкому і міськкому і 2) штаба Дибенка. Відразу розпочалася затаєна боротьба між ними: ревком обурюється на дії штабу, в якому головну роль грають анархіст Петровський, лівий есер Сергєєв, який був у штабі Сабліна в Москві під час лівоесерівського заколоту. Штаб призначає комендантів, підлеглих тільки Дибенку по всіх містах Криму. Стаючи вищою владою в місті, вони розпускають і скликають ревкоми (як це було в Ялті), сваволять і

бешкетують, як Сандомірський і Дубницький, які увірвалися до банку із вимогою відкрити їм “залишений ними торік” сейф. Накази видаються військкомом, комендантом, ревкомом, і населення не знає, кому підкорятися. Забороняється, наприклад, виїзд із міст. Пропуски на виїзд видаються комендантом міста, ЧК, ревкомом, але усі вони анулюються комендантом станції. Дибенко віддає наказ викидати з вагонів усіх їдучих як у Крим, так і з Криму. Проведення трудової повинності полягає в тому, що на вулицях хапають людей, не розбираючи чи робітники вони, чи ні. Нерідкі випадки знущання під час роботи. По магазинах і фабриках забираються товари під гаслом “Все – для Червоної армії”. Коли ревком відкидає ті чи інші вимоги (наприклад, надати 25 обідніх сервізів) Дибенко особисто загрожує йому арештом. Крайпродком позбавляється засобів пересування, продагентам, що їдуть заготовляти продукти, не видають пропуску, реквізуються вози, на яких селяни привозять продукти і т.п. У прибулих турків-контрабандистів відбираються товари, вони самі заарештовуються, щоб не мали змоги попередити інших, і в результаті з 10 млн. вантажів усіляких товарів велика їх частина згнила на пристані, пропала, розкрадена і тільки на 2 млн. “добенковські соколи” вивезли в Сімферополь. Словом, є така значна кількість подібних діянь штабу, що важко їх перелічити. Коли на засіданні обласного комітету було зазначено на неприпустимість подібних явищ, Дибенко відповів, що якщо не подобаються його дії, він може повести свої війська ближче до фронту, що Крим йому не цікавий і він у ньому випадкова людина. Вищій військовій інспекції, що прибула до Криму, Дибенко заявив, що “вона може провалювати, його контролювати ні до чого, тому що він – наркомвоєн”. Словом, у діях штабу Дибенка, у його ставленні до ревкому партії, у цькуванні ЧК, грабунках і розстрілах вночі без суду червоноармійців, і в переслідуванні політпрацівників можна бачити початок авантюри на зразок григор’євської. Таке становлення в Криму. Необхідно ЦК ужити наступних заходів: 1) негайно відкликати Дибенка; 2) надіслати товариша для налагодження роботи партійної і радянської; 3) наказати обкому зробити чистку радянських установ і вжити заходів до підняття дисципліни в партії”⁸⁴.

Однак цивільна влада більшовиків мало поступалася військовій. Після того, як радянська влада утвердилася на півострові, вона почала впроваджувати тут ті ж самі методи, котрі використовувала і раніше в інших регіонах, що захоплювала. Як і

в 1918 р., тепер на території півострова розпускалися колишні органи влади і створювалися нові, надзвичайні – воєнно-революційних комітети. Спочатку їхній склад був багатопартійним. Однак більшовики шляхом розпуску і переобрань комітетів та інших заходів досягли повного витиснення з їхнього складу всіх конкурентів з інших партій і залишилися єдиними носіями влади. Вони зайняли в ревкомах домінуюче положення, зробивши їх слухняним знаряддям саме власної політики.

Протягом квітня 1919 р. ревкоми виникли у всіх більш-менш великих центрах Криму. Свою діяльність спочатку ревкоми, а потім Кримський уряд розпочали з того, що розігнали створений Кримським крайовим урядом адміністративний апарат. Потім черга дійшла до політичних партій. 16 квітня Сімферопольський воєнно-революційний комітет ухвалив рішення: “через численні повстання на Україні, організовані лівими соціалістами-революціонерами як у тилу, так і в армії – ревком виражає негативне ставлення до партії соціалістів-революціонерів”⁸⁵. Після заборони партії лівих есерів така сама доля спіткала вірменську партію “Дашнакцутюн”. 22 квітня Сімферопольський ревком заборонив їй друкувати власну газету⁸⁶. 17 травня Кримський обком РКП(б) прийняв рішення: “на перших найближчих зборах ревкому підняти питання про виключення з ревкому партії Дашнакцутюн як партії націоналістичної”⁸⁷.

Єдиною партією небільшовицької спрямованості, котру більшовики не заборонили, була кримськотатарська “Міллі-Фірка”. Вона отримала офіційний дозвіл на легалізацію та випуск власної газети “Єні-Дун’я”⁸⁸. Пояснювалося це змінами у ставленні більшовиків до національної політики та їх намаганням використати національні сили півострову для зміцнення своєї влади. В свою чергу, прихильність “Міллі-Фірка” до більшовиків була викликана тим, що її члени повірили гучним заявам нової влади щодо можливості відтворення кримської держави. А саме це прагнення, як відомо, було покладене в основу політичної програми створеної на початку 1917 р. партії. Через це “Міллі-Фірка” прийняла рішення підтримувати більшовицький уряд Кримської республіки⁸⁹.

Більшовики зробили висновки з помилок, зроблених у 1918 р., під час існування Республіки Тавриди. ЦК РКП(б) чітко поставив перед Кримським обкомом завдання якнайширшого залучення кримських татар до керівних органів створюваної республіки.

Слід зазначити, що наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р. в лавах партії “Мілли-Фірка” відбувся розкол. Лозунг Добровольчої армії про “єдину та неподільну” державу йшов всупереч її планам та бажанням. В підсумку стався вихід значної частини членів “Мілли-Фірка” (А.Боданінський, І.Арабський, У.Боданінський, С.Ідрісов, В.Ібраїмов, У.Ібраїмов, С.Меметов та ін.) зі складу Курултаю. Через деякий час вони вступили до більшовицької партії, де утворили мусульманську секцію⁹⁰.

31 березня 1919 р. секретар бюро Кримського обкому КП(б)У Шульман доводив до відома ЦК РКП(б) про те, що при обкомі створено мусульманське бюро, найближчим завданням якого було “сприяння утворенню і розвитку партійних організацій і осередків серед мусульманського населення Криму”⁹¹. До складу президії цього бюро увійшли: М.Субхі (голова, турок за національністю) та секретарі І.Шульман і А.Боданінський⁹².

Більшовики активно залучали татар до процесу державотворення. 23 квітня 1919 р., під час об’єднаного засідання членів кримського обкому та мусульманського бюро при Кримському обласному комітеті РКП(б) Ю.Гавен зробив доповідь з питання “Про створення тимчасової влади”. Під час промови він, згідно його власним словам, “ознайомив збори з дорученням т. Сталіна про організацію в Криму автономного робочо-селянського тимчасового уряду в повному контакті з татарською комуністичною організацією”. Далі Гавен запевнив усіх присутніх в тому, що це розпорядження було “підтверджене і головою Української РНК т. Раковським”⁹³.

В кінцевому підсумку до складу уряду Кримської республіки увійшло п’ять кримських татар – С.Меметов, С.Ідрісов, І.Фірдевс, І.Арабський та А.Боданінський. Вони зайняли посади комісарів юстиції, внутрішніх справ, іноземних справ, освіти та керуючого справами РНК⁹⁴.

В багатьох документах, котрі випускалися кримськими ревкома, урядом Кримської республіки та КримЧК, містилися погрози застосування різних кар аж до розстрілу за “заклики і виступи проти окремих націй”. Кримськотатарська мова поряд з російською визнавалася державною⁹⁵. Уроки Республіки Тавриди не пройшли для більшовиків марно.

Тим не менш, слід підкреслити, що більшовики лише загравали з національними меншинами, а реально надавати їм повноту влади зовсім не збирались. Про це свідчать багато фактів. Наприклад, 23 квітня, під час вже згаданого вище

об'єднаного засідання членів Кримського обкому та мусульманського бюро при Кримському обласному комітеті партії в ході обговорення питання щодо кандидатури голови Кримського Раднаркому, висувалася пропозиція призначити на цю посаду кандидата від мусульманської організації М.Субхі. Однак, частина членів Кримського обкому категорично з цим не погодилася, побоюючись, що такий крок може бути, за словами учасника того засідання Ю.Гавена, "через недавні загострені національні відносини у Криму витлумачений перекручено"⁹⁶. Тобто більшовики цілком слушно побоювалися, що при появі на чолі уряду Кримської республіки мусульманського лідера можливий новий сплеск національно-визвольного руху, а це призвело б до нового зростання серед кримських татар настроїв, спрямованих на створення власної, незалежної від Москви, держави.

Або інший факт. 5 травня до Кримського обкому партії від ЦК РКП(б) було надіслано телеграму, в якій особливо підкреслювалося, що М.Субхі не має права ставити на офіційних паперах власний підпис і печатку⁹⁷.

Щоб попередити сепаратизм місцевих мусульман, 13 травня секретаріат ЦК РКП(б) надіслав до всіх губкомів РКП(б) (в тому числі до Кримського) циркулярний лист, в якому вимагав, щоб "робота мусульманських секцій велася під безпосереднім наглядом партійних комітетів, щоб члени секцій обов'язково входили до складу місцевої організації, щоб вони ні в якому разі не відокремлювалися. Уся діяльність секції повинна зводитися винятково до пропаганди і агітації серед мусульман"⁹⁸.

"Робота з національними меншинами" в Криму відбувалася не лише в площині взаємовідносин з татарами. Такі ж саме заходи проводилися щодо залучення на бік радянської влади представників інших національностей. Наприклад, виконавчим бюро Кримського обласного комітету КП(б)У була затверджена німецька комуністична група для партійної роботи серед німецького населення Кримської республіки і розпочата підготовка до випуску газети "Die Welt Commune" німецькою мовою⁹⁹.

3 червня 1919 р. до Москви за підписом Ю.Гавена і І.Шульмана була надіслана довідка про роботу Кримського обкому РКП(б). Серед іншого в ній зазначалося: "При обкомі існує мусульманська секція, вірменська, німецька і через короткий час намічається створення єврейської. Обком веде роботу через окремих товаришів і на іншому березі Чорного моря (на Кавказі і в Туреччині). Необхідно цю роботу координувати з відповідною

роботою в центрі. При обкомі утворилося бюро міжнародної пропаганди, що встановлює конспіративні зв'язки з народами Сходу (Кавказ і Туреччина) і за допомогою контрабандистів переправляє через Чорне море партійних працівників і літературу, головним чином турецькою мовою”¹⁰⁰.

16 квітня Сімферопольській ревком прийняв рішення скликати з'їзд рад робітничих і червоноармійських депутатів. Для цього була створена “комісія в складі Бурмістрова і Немченка для підготовки виборів і вироблення відповідних інструкцій”. Передбачалося, що у роботі з'їзду приймуть участь по одному представнику від всіх партій, котрі визнавали радянську владу¹⁰¹. Ревком вирішив, що вибори депутатів повинні закінчитися не пізніше 13 травня¹⁰². Проте зібрати загальний з'їзд рад Криму більшовики вже не встигли. Свій надзвичайний характер більшовицька влада зберігала усі 75 днів існування Кримської СРР. Ради не були відновлені, функції ЧК були передані особливому відділу при Воєнно-революційній раді Кримської республіки¹⁰³.

Взаємовідносини між більшовицькими органами влади та КримЧК протягом весни – літа 1919 р. склалися досить специфічно. Нерідко траплялися випадки взаємного непорозуміння. Виходячи з думки, що саме ЧК є найвищим органом влади на півострові і лише вона має право організувати все кримське життя, армійські чекісти нерідко дозволяли собі втручатися у роботу всіх інших органів влади. Так, у кримському архіві зберігся лист від 28 квітня, який було надіслано до прифронтової ЧК від Сімферопольського воєнно-революційного комітету. Останній гнівно вимагав: “Через те, що вся верховна цивільна влада належить винятково Сімферопольському воєнно-революційному комітету, пропонуємо надалі не робити вказівок з питань, що не відносяться до кола вашої діяльності”¹⁰⁴.

Після проголошення Кримської республіки Сімферопольський ревком розпочав процес наведення ладу у справі існування величезної кількості прифронтових ЧК. Він розіслав до всіх повітових і міських ревкомів і рад депутатів Криму телеграму, в якій вимагав: “Всі прифронтові ЧК на території Кримської радянської республіки вважаються неправомірними і недійсними, а тому пропонується негайно прибути в місто Сімферополь в Особливий відділ при Кримській радянській армії для одержання подальших вказівок. Усіма питаннями спеціального характеру відає Особливий відділ при штабі Кримської радянської армії”¹⁰⁵.

Більшовики з перших днів свого панування на півострові розпочали боротьбу з пияцтвом. 12 квітня було видано наказ помічника начальника охорони м. Сімферополя коменданта Бродського: “негайно наказую опечатати всі винні і питні склади та магазини. Про виконання довести до мого відома”¹⁰⁶. Після взяття Сімферополя до всіх магазинів міста, котрі займалися торгівлею вином, було надіслано розпорядження (за підписом голови ревкому Є.Багатур’янц (Лаури), в якому зазначалося: “згідно з наказом № 1 вам забороняється продаж будь-кому різного роду спиртних напоїв, а також забороняється відпускати його військовим частинам”¹⁰⁷. Таки ж саме накази було надіслано до всіх складів півострову, де зберігалися кримські вина.

Разом з тим кримські більшовики розпочали відправляти все колекційне та марочне вино з кримських запасників до Москви. Для систематизації цього процесу ревком 24 квітня надіслав до начальника сімферопольської міліції розпорядження, згідно з яким він повинен був “зробити експертний огляд всього вина, котре знаходиться на складах для з’ясування кількості вина, придатного до відправлення на північ”¹⁰⁸.

Однак більшовики не могли зупинити пияцтво. Як і рік тому, керівники на містах продовжували зловживати алкогольними напоями. Про це, зокрема, свідчать звіти інструкторів НКВС Криму, які протягом травня — червня 1919 р. робили об’їзд та перевірку міст. Досить красномовно висловився з цього приводу інструктор Шипов: “Взагалі треба зазначити, що організація у Карасубазарі здорова, проте спить сном Іллі Муромця. Треба їх розбудити, чому заважають декілька нечесних комісарів та вино, котре вживається у величезній кількості”¹⁰⁹.

Протягом всього часу існування Кримської республіки її партійні працівники надсилали до Москви звіти, в яких вказували на те, що в усіх радянських установах сильно розвинуте пияцтво, і зупинити його взагалі не вважається можливим¹¹⁰.

Виконуючи настанови власної партії щодо побудови комунізму в країні більшовиками була проведена націоналізація банків, кредитних установ, залізничного та водного транспорту, флоту, маєтків, монастирських господарств, великих підприємств найважливіших галузей промисловості і курортних організацій та ін. У селах націоналізували господарства заможних селян.

Для забезпечення фінансами більшовики знову-таки використали відомий вже метод грабіжництва. Грабувати місцеве населення більшовики розпочали одразу ж після захоплення

Криму. 13 квітня Сімферопольський ревком ухвалив рішення: “визнати необхідним обкласти всі імущі групи, доручити комісаріату фінансів протягом двох днів представити революційному комітету відповідний проект. Доручити комісаріату фінансів поширити свої дії на всі місцевості Криму, звільнені від влади крайового уряду”¹¹¹.

На “ворожі класи” була накладена велика контрибуція. Загальна сума обкладання була визначена спочатку в 10 млн. крб., але потім її значно збільшили. Термін, за який цю контрибуцію повинно було зібрати, визначався у два тижні¹¹². Крім того, буржуазія повинна була виплачувати надзвичайний податок. Вводилася так звана речова повинність. Імущі зараховувалися до тилового ополчення і найчастіше, незалежно від віку і стану здоров’я, відправлялися на роботи “на допомогу фронту”. Майно емігрантів підлягало конфіскації¹¹³.

Треба зазначити, що більшовики вміли робити висновки з власних помилок. Рік тому, під час існування Республіки Тавриди, всі реквізиції відбувалися за бажанням військових частин Червоної гвардії. У кінцевому підсумку це призвело до повного розкладання цих частин та перетворення їх на серйозну загрозу самому більшовицькому режиму. Щоб запобігти безладдю, котре тоді виникло, зараз кримські більшовики поставили процес збирання контрибуції під суворий нагляд і контроль. В перші дні свого функціонування Кримський обком оприлюднив постанову, в якій зазначалося: “накладення яких то не було б контрибуцій місцевими органами влади без попереднього дозволу відділу фінансів забороняється”¹¹⁴.

Проте зобов’язання виплачувати контрибуцію було покладено не лише на “буржуазію”. Щоб “розкласти село та обеззброїти куркуля”, всім селянам Криму було наказано виплатити податок у загальній сумі спочатку в 5 млн. руб. Проте через декілька днів його було доведено до суми у 12 млн. руб.¹¹⁵. Для виконання цього наказу у кримські села попрямували більшовицькі продзагони.

Окрім контрибуцій продзагони вилучали у селянства всі “залишки” хлібу та іншого продовольства. Щоб мати повний контроль за кількістю продовольчих товарів, була заборонена вільна торгівля хлібом. Реквізиції прийняли повсюдний характер. Продзагони мали провести загальну реквізицію хліба. Тільки в Євпаторійському повіті за травень 1919 р. було реквізовано 2 622 829 пуд. хліба¹¹⁶.

Для забезпечення планової реквізиції з Петрограду в Кримпродком були надіслані чіткі норми. 4 травня Кримпродком

отримав завдання заготовити та надіслати до Петрограду “м’яса та риби – 29 934 пуда, масла тваринного і сала – 3 468 пуд., свіжих овочів – 25 тис. пуд., 35 тис. коробок овочевих консервів, 30 тис. фунтів компоту, 7 тис. пуд. томата-пюре, 100 пуд. повидла, 50 пуд. варення, 1 004 пуд. ізюму, 700 пуд. інжиру”¹¹⁷.

Тотальний вивіз продовольства призвів до того, що вже у травні на півострові була запроваджена карткова система. Кримпродком встановив такі норми споживання для жителів Криму: хліба (борошна пшеничного) – 0,5 фунта на добу, крупи – 4 фунти на місяць, картоплі – 3 ³/₄ фунта на місяць, консервів – 3 банки на місяць, фруктів – 0,5 фунта на місяць, цукру – 1 фунт на місяць, тютюну – 30 цигарок на добу, сірники – 1 коробка на дві доби, мило господарське – 1,5 фунта на місяць, мило туалетне – 0,5 фунта на місяць. Цей набір продуктів складав так званий прожитковий мінімум для однієї людини¹¹⁸.

Фінансові та продовольчі проблеми, котрі виникали у кримської влади, вона намагалася вирішувати декількома засобами. Окрім звичайних реквізицій, дуже поширеним засобом отримання грошей та продовольства були постійні поїздки кримських більшовиків до Києва з проханнями про надання допомоги. Так, вже 17 квітня до Раднаркому Києва “для ходатайства з надзвичайно термінових питань фінансового характеру” було відправлено О.Галопа¹¹⁹. У травні до Києва для вирішення “надзвичайно термінових питань фінансового і продовольчого характеру” поїхав Б.Гельман¹²⁰.

З наданням допомоги Київ не забарився. У травні з території України до Криму було надіслано 199 тис. пудів зерна, а на початку червня — 420 тис. пудів муки та 709 вагонів цукру¹²¹.

Насильницьке відбирання у населення продовольчих товарів та примусова посівна кампанія призвели до зростання обурення в суспільстві. Почали виникати стихійні виступи протесту з боку місцевого населення. Щоб зміцнити свою владу, більшовики вдосконалювали створену 14 квітня Кримську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією та саботажем. Кримська ЧК почала “забезпечувати виконання розпоряджень обласного ревкому”. На ділі це означало тотальне винищення тих, хто насмілювався виказувати невдоволення. Встановлення „революційної законності” призвело до виникнення на півострові чергової хвилі червоного терору.

Дуже важливим в цьому аспекті є рішення, котре було ухвалене Сімферопольським воєнно-революційним комітетом,

який ще 2 травня 1919 р. бідкався, що аж до цього часу все ще не було офіційно скликано засідання, на якому мало б бути прийнято “Положення про революційний трибунал”. Адже “затримка у розгляданні зазначеного положення сповільнить введення до життя революційного трибуналу”¹²², чого допустити не можна було ні в якому разі.

Тим не менш такого масового терору, як у 1918 р., в Криму не спостерігалось. Есери, меншовики, анархісти, національні організації у 1919 р. уникнули жорстоких репресій, і навіть брали участь у ревкомах, профспілках та ін. Але на пресу і пропаганду більшовики наклали суворі обмеження. Газети, які затаврували як “буржуазні” (наприклад, такі як “Крымский Вестник”), негайно закрили.

У цілому ставлення уряду Кримської СРР до політичних опонентів було більш стриманим, ніж в 1918 р. Кримська ЧК видала суворий наказ про заборону проведення самочинних обшуків, арештів, самосудів, реквізицій та ін. Однак населенню півострова було байдуже, чи санкціонована владою реквізиція, під час якої у нього відбиралися всі засоби для існування, чи ні.

Протягом весни 1919 р. в Москві сформувалася думка про те, що настав час для “законодавчого оформлення більш тісного з’єднання всіх суверенних республік”¹²³. Цей воєнно-політичний союз став першою спробою більшовиків провести централізацію військового та народногосподарського керівництва на території всіх радянських республік.

13 квітня 1919 р. під керівництвом В.Леніна відбулося засідання пленуму ЦК РКП(б) на якому було обговорено військово-політичне питання та події, котрі відбувалися на території Білорусії, Литви, Естонії і Криму¹²⁴. 24 квітня В.Ленін у записці, адресованій Е.Скляньському, дав тому детальні вказівки щодо директиви ЦК про військову єдність радянських республік¹²⁵. Через декілька днів, 29 квітня 1919 р., відбулося об’єднане засідання політбюро і оргбюро ЦК РКП(б), на якому було обговорено питання про єдність командування арміями всіх радянських республік¹²⁶. 4 травня під керівництвом В.Леніна відбувся пленум ЦК РКП(б), який розглянув військово-політичне питання і прийняв директиву про єдине військово-політичне командування арміями як Росії, так і дружніх їй соціалістичних республік¹²⁷. 12 травня відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б), на якому було обговорене питання про проект угоди між “дружніми радянськими соціалістичними республіками” та про єдину зовнішню економічну

політику¹²⁸. 28 травня відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б), на якому, окрім всього іншого, розглядалося питання про військово-економічне співробітництво з Україною та Кримом¹²⁹.

1 червня ВЦВК РСФРР видав декрет “Про об’єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби з світовим імперіалізмом”. В цьому декреті, між іншим, зазначалося: “...стоячи цілком на ґрунті визнання незалежності, свободи і самовизначення трудящих мас України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму, і виходячи як з резолюції Українського ЦВК, прийнятої на засіданні 18 травня 1919 р., як і пропозицій радянських урядів Латвії, Литви і Білорусії, ВЦВК визнає необхідним провести тісне об’єднання: 1) військових організацій і військового командування; 2) рад народного господарства; 3) залізничного управління і господарства; 4) фінансів та 5) комісаріатів праці Радянських Соціалістичних Республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму, з тим, щоб керівництво зазначеними галузями народного життя було зосереджено в руках єдиних колегій”¹³⁰.

Форма об’єднання республік передбачала особливе становище органів РСФРР, які одночасно виконували функції органів влади та управління для всього об’єднання радянських республік. Армії всіх республік були перетворені на армію РСФРР, на чолі об’єднаних наркоматів були поставлені уповноважені наркоматів РСФРР.

Політика, котру впроваджували більшовики, невдовзі викликала масові повстання серед селян. Влітку 1919 р. не тільки Кримський півострів, а і вся Україна були охоплені численними селянськими повстаннями. Радянський уряд повинен був направляти в райони повстань велику кількість військ. Цим вирішили скористатися сили Антанти та Добровольчої армії. З Ак-Монайського перешийку з’єднані війська перешли в наступ на територію півострова. В зв’язку з цим 8 червня була створена Рада оборони Кримської республіки як вищий орган влади. До її складу увійшли П.Дибенко, Ю.Гавен і С.Вульфсон (Давидов). 11 червня 1919 р. Рада оборони оголосила Крим на воєнному стані¹³¹.

12 червня в Криму висадився білогвардійський десант генерала Я.Слащова. Радянські органи влади почали евакуюватися з півострову.

Питання евакуації більшовицьких працівників і військ Червоної армії з Криму — це окреме, дуже велике, питання. Щоб

не бути голослівними, надамо слово безпосереднім учасникам тих подій.

9 липня 1919 р. до ЦК РКП(б) було надіслано доповідну записку від більшовика В.Горохова. В ній він, між іншим, зазначав: “Прибувши в м. Сімферополь в розпорядження Кримського обкому РКП(б), по відрядженню ЦК РКП(б), я був спрямований у розпорядження наркомату внутрішніх справ до тов. Гавена, і потім зарахований до інструкторського відділу. Я виконував покладену на мене роботу до дня втечі всіх військових і почасті радянських установ із Сімферополя. Чому я говорю що до дня втечі? Тому, що я не можу назвати це евакуацією. 20 і 21-го біжать штаби, лазарети, авточастини, інженерні частини, інші, друг у друга віднімаючи візників. З револьверами в руках біжить публіка на вокзал, і далі йде на вокзалі сильний скандал через вагони і ешелони. В підсумку збіг зі станції її комендант і його співробітники. Випадково прийшов на станцію тов. Бабахан, комуніст-кавказець і запитав де комендант станції. Йому відповіли залізничники, що вже нікого немає, вони всі виїхали. Тоді тов. Бабахан, як комуніст, оголосив себе комендантом станції, і вивіз останній ешелон. Останнім виїхав він сам до командуючого Кримською армією тов. Дибенка, де знаходиться його доповідь, і далі проїхав в Москву. Серед армії Дибенка немає ніякої дисципліни і товариського відношення до народу, антисемітизм розвитий жахливо сильно. На жінку робітницю дивляться як на виродка, мені самому приходилося вести бесіду серед червоноармійців Дибенко. Але досить червоноармійцям сказати одне слово, що ти комуніст, і відразу можна зустріти слова: “убирайтеся ви зі своєю комуною в Москву”. В ці останні дні сильно розвинуті грабежі, навіть у Сімферополі, де більш, ніж в інших містах, були прийняті міри проти них. Так, був пограбований будинок № 1 по Менделєєвській вулиці, де містився гуртожиток комуністів і постраждала від грабежу завідувачка клубною секцією при клубі ім. Леніна тов. Роза Грінберг. І коли втрутилися відповідні співробітники політвідділів, тоді вони теж ледве не стали жертвами, і коли це було доведено до відома штабу армії, то там відповіли, що нібито їх затримати не представляється можливим в виду того, що вони в цей же день були відправлені на фронт. Імена і прізвища грабіжників відомі як завідувачці клубною секцією, так і міліції першої ділянки. На цьому я закінчую свою доповідь про Крим”¹³². Як то кажуть, більше не можна ні додати, ні забрати...

Такий же саме стан був і в кримській партійній організації. На відміну від 1918 р., коли всі члени більшовицької партії збігли з півострова, цього разу Кримський обком РКП(б) намагався залишити на півострові власну таємну організацію, котра повинна була вести в Криму підпільну роботу. Проте, в кінцевому підсумку, і з цим нічого не вийшло. Знов надаємо слово учаснику тих подій Ю.Гавену: “Радянська влада в Криму другий раз протрималася всього 75 днів — з середини квітня до 23/25 червня 1919 р. Евакуація радянської влади відбувалася дуже спішно і досить неорганізовано. Завдяки цьому ми не змогли підготувати все необхідне для кримського підпілля. Обкомом був висунутий керівний підпільний колектив в особі тов. М.Бабахана, Ольнера і Шульмана, а в останній момент, перед самою евакуацією, було вирішено залишити в підпіллі ще і тов. Хайкевича, який в цей час був членом і секретарем бюро обласного комітету. Чому обласний комітет зупинився саме на кандидатурах Бабахана, Ольнера, Шульмана і Хайкевича? Ці товариші приїхали до Криму тільки останнім часом і тому не були відомі в Криму як більшовики. Тов. Шульман не встиг як слід законспіруватися і тому евакуювався разом з Червоною армією з Криму і переїхав до Одеси. Члени бюро Кримського обкому Гавен, Шульман і Назукін, які вже евакуювалися, на своєму засіданні в Одесі вирішили утворити невеликий осередок кримських працівників в Одесі, яким було доручено створити матеріально-технічну базу для кримського підпілля, установити зв’язок з Туреччиною. На жаль, залишена в Одесі група кримських працівників (Шульман, Гавен, потім Хайкевич і ін.) це завдання не виконала. 23 червня білі зайняли Сімферополь. Через кілька днів верхівка партійного підпілля зібралася в Євпаторії і влаштувала нараду, що дозволило Бабахану виїхати на Кавказ, де він залишався близько чотирьох місяців. Таким чином, із трьох чоловік у Криму залишилися тільки двоє — Ольнер і Хайкевич. Через тижні три і вони виїхали в Одесу, залишивши кримське підпілля без керівництва. Правда, вони хотіли керувати кримським підпіллям з Одеси, але це їм не удалося, тому що це було недоцільно. і в Криму жодного з членів залишеної для керівництва трійки не залишилося. Аж до листопада місяця [1919 р.] фактично Кримського обкому існувало”¹³³.

24 червня радянські частини були змушені покинути Сімферополь, а через дві доби в Криму не залишилося жодного

червоного загону. Уряд Кримської республіки евакуювався до Нікополя, а потім у Київ. Кримська Соціалістична Радянська Республіка припинила своє існування.

Підсумовуючи історію Кримської Соціалістичної Радянської Республіки, треба зробити декілька висновків.

Маємо всі підстави стверджувати, що поява Кримської республіки було викликано тими ж причинами, що й проголошення її попередниці – Республіки Тавриди, а саме: для створення буферу між РСФРР і військами Антанти та Добровольчої армії (так само, як і у 1918 р., коли буфер був потрібен для захисту проти німецьких військ). В Кремлі бажали створити такі умови, щоб бойові дії між військами Антанти, котрі утримували Севастополь і Керченський півострів, і Червоної армією вели не збройні сили радянської Росії, а війська начебто незалежної від неї Кримської республіки. Частини Червоної армії, котрі розташовувалися на території Кримського півострову, були перейменовані на Кримську Червону армію.

Рішення про створення в Криму радянської республіки приймалося у вузькому колі членів політбюро ЦК РКП(б) на чолі з Леніним. Раднарком Кримської республіки був сформований членом політбюро ЦК Л.Каменєвим разом з обласною партійною конференцією, а не всекримським з'їздом рад. Членами цього органу були лише більшовики. На відміну від Республіки Тавриди, під час існування Кримської республіки більшовикам вже не було потреби вступати в альянс з іншими партіями соціалістичної спрямованості. Тому до її уряду не потрапив жоден представник від інших партій.

Цього разу ставлення більшовиків до опонентів відзначалося більшою стриманістю. У 1919 р. вже не було таких репресій щодо конкуруючих з ними партій. Навпаки, була легалізована "Міллі-Фірка", послабився тиск на меншовиків та есерів. Хоча терор, як і раніше, складав основу диктатури більшовицької партії, цього разу вона дотримувалася деяких норм.

Пояснювалося це кількома причинами. По-перше, врахуванням помилок, котрі були зроблені під час існування Республіки Тавриди. Нові кримські керівники та їх патрони з центру виявилися розумнішими за своїх попередників, які не мали змоги підтримувати будь-який лад на захопленій території, а іноді взагалі не розуміли того, що відбувалося на підвладних їм землях. Більшовики 1918 р. намагалися прищепити місцевому населенню свої переконання щодо будівництва нового ладу.

Більшовики 1919 р. розглядали події тогочасного життя більш реально. Хоча, як і раніше, всі більшовицькі працівники перебували під впливом своїх помилкових тактичних побудов та невпинно спрямовували країну на шлях побудови комунізму, ухвалений новою програмою РКП(б), вони, на відміну від минулого року, встигли позбутися певної кількості хибних тактичних ілюзій. Тому вони намагалися повернути до себе якомога більше представників інших політичних сил.

По-друге, послаблення тиску було викликано деякою невпевненістю нових урядовців у власному становищі на півострові. Існування серйозної загрози у вигляді військ Антанти і Добровольчої армії на Керченському півострові змушувало більшовицькій уряд з оглядкою керувати життям на території Кримського півострова. Адже виникнення широкого незадоволення з боку місцевих мешканців могло призвести до небажаних наслідків. В такому випадку цілком реальною ставала загроза прилучення кримчан до лав супротивників більшовиків.

В офіційних документах, що проголошували створення Кримської республіки, слово “автономія” було відсутнім, і не випадково. Адже суть проголошення республіки полягала в тому, щоб військові дії з силами Антанти провадила нібито незалежна зовсім не пов'язана з радянською Росією республіка.

Офіційний статус Кримської республіки так і не був остаточно з'ясований: чи це територіальна автономія у складі РСФРР, чи федеративна (?) республіка, чи, згідно з рішенням політбюро ЦК РКП(б) від 28 травня 1919 р., губернія. Але вона, разом з Росією, Україною, Латвією, Литвою і Білорусією, проголошувалася рівноправним членом воєнно-політичного союзу радянських республік.

Подібні суперечності мали жодного значення. Адже держави, створені більшовиками на території Кримського півострова у 1918 і в 1919 рр., були маріонетковими. Вони не мали власної Конституції, і казати про будь-яку легітимність їх виникнення взагалі не доводиться. Проте, на відміну від Республіки Тавриди, цього разу з'явилася спроби створити деяке правове поле, в якому повинна була існувати новонароджена республіка. В офіційних документах Кримської республіки з'являється згадка про те, що на її території повинні використовуватися закони РСФРР, а в деяких випадках – закони УСРР.

Декрет ВЦВК від 1 червня 1919 р. про створення “воєнно-політичного союзу”, до складу якого увійшла і Кримська республіка, став першим етапом у справі об'єднання території

колишньої імперії під владою РКП(б). Він заклав основу для майбутнього відтворення більшовицької новітньої імперії – Радянського Союзу.

Як і Республіка Тавриди, Кримська республіка не мала жодного стосунку до ленінської програми з національного питання. В документах, котрі стосувалися її створення, взагалі була відсутня згадка про право націй на самовизначення.

Про це право більшовики завжди багато говорили і посилалися на нього з пропагандистською метою. Але цього разу щодо Криму вона не була застосована, навіть у вигляді привабливої оболонки, котра могла б прикрашати фасад новоствореної республіки. Це мало досить просте пояснення. В умовах воєнного часу найбільшу увагу більшовицькі керівники приділяли іншим питанням.

Тим не менш, ми не можемо говорити, що кримські більшовики взагалі відкинули це гасло. Воно не було використано в жодному офіційному документі Кримської республіки, проте залишилося у вигляді негласної обіцянки, за допомогою якої більшовицькі керівники загравали з представниками кримських національних меншин. В обмін на подібну обіцянку вони здобували прихильність національних меншин, які щиро вірили їм. Проте право на незалежність надавалося народам окраїн колишньої Російської імперії лише в тих випадках, коли на цій території міцно закріплювалася радянська система влади. При побудові такої системи дійсна керівна функція переходила до рук більшовицької партії.

Як і її попередниця Республіка Тавриди, Кримська республіка створювалася не як національна, а як територіальна. Цьому сприяв факт існування на геополітичній карті УСРР, котра повинна була приборкати національно-визвольний рух на українських землях. Однак, так само як і в 1918 р., кримський уряд намагався приєднати до території республіки північні повіти колишньої Таврійської губернії.

Не все в існуванні цих двох республік збігалось. На відміну від Республіки Тавриди, в 1919 р. більшовики зробили з минулорічних помилок декілька важливих для себе висновків. Вони більш прискіпливо поставилися до вирішення національного питання. Пам'ятаючи про повстання кримських татар навесні 1918 р., цього разу більшовики відразу розпочали долучати як їх, так і представників інших національностей до справи "будівництва" на півострові нової держави. До Раднаркому Кримської республіки

було включено п'ять кримських татар-більшовиків. Кримськотатарська партія "Мілли-Фірка", котра повірила у перспективи відродження національної державності, визнала більшовиків союзниками і обіцяла всебічну підтримку місцевому Раднаркому. При Кримському обкомі РКП(б) було створено ряд національних бюро (як то мусульманське, німецьке, вірменське та ін.), на які покладалося завдання посилювати вплив і владу більшовиків на території півострову.

На відміну від безладу, який у 1918 р. царював між урядом республіки та його військами, в 1919 р. Керівництво Кримської республіки більш ретельно слідкувало за своїми збройними силами. Загони Червоної армії були підпорядковані начальникам, яких призначав Раднарком Кримської республіки в особі її воєнного комісара П.Дибенка. Їм заборонялося проводити самочинні обшуки, реквізиції, арешти та розстріли. Поступово викорінювався анархізм, який все ще був впливовою на півострові силою. Проте в 1919 р. на порядок денний постало зовсім інше питання.

Під час існування Кримської республіки між членами її уряду та командирами військових частин, котрі у великій кількості зосередилися на території Кримського півострову, точилися постійні і запеклі сварки щодо визначення верховенства. Кожна зі сторін вважала саме себе основним "володарем" в Криму. Через це з'являлися накази, котрі суперечили один одному. Військові керівники скаржилися до Москви на партійних та радянських діячів півострова, а ті, на свою чергу, надсилали такі самі скарги на дії військових.

Напередодні створення Кримської республіки в Москві відбувся VIII з'їзд РКП(б), який ухвалив курс на побудову комунізму. Само собою зрозуміло, що це рішення одразу почали впроваджувати в життя на всіх територіях, котрі потрапили в сферу залежності від більшовицької влади. Не став виключенням і Крим. Одразу після його захоплення нова компартійно-радянська влада розпочала будівництво нового політичного та економічного ладу. Майно громадян було націоналізоване, наявні кошти — відібрані. До кримських сел попрямували численні продзагоні, які повинні були відібрати у населення та відправити до центру якомога більше продовольчих товарів.

Як і рік тому, більшовицькі націоналізації, реквізиції і конфіскації викликали обурення серед місцевого населення. Зростання

невдоволення кримчан співпав з хвилею народного гніву, яка виникла на території України.

Впровадження комуністичної політики призвело до того, що на території України почали повставати селяни. На відміну від Росії, в Україні знайшлося набагато менше прибічників такої політики. Протягом першої половини 1919 р. майже все українське селянство повстало. Поширеність повстань змусила більшовиків відправляти в села все більшу кількість військ. Настав час, коли вони вимушені були долучити до упокорення частини Кримської червоної армії. На півострові залишилося порівняно мало цих частин. Це вирішили використати збройні сили Антанти і Добровольчої армії. Відверта ворожість кримчан сприяли тому, що частини Червоної армії були вимушені взагалі покинути півострів. Влітку 1919 р. Кримська республіка припинила своє існування.

ПРИМІТКИ:

-
- ¹ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. - Ч. 2. - Симферополь, Крымиздат, 1957. - С. 125.
 - ² Гарчев П.І., Овод В.В. Про створення Кримської Радянської Республіки в 1919 р. // Український історичний журнал. - 1992. - № 4. - С. 22.
 - ³ Хроника революционных событий в Крыму. 1917 — 1920 гг. - Симферополь, 1969. - С. 102.
 - ⁴ Надинский П.Н. Вказ. праця. - С. 128.
 - ⁵ Герасименко В.К. Махно. // Деникин — Юденич — Врангель. / Под ред. С.А.Алексеева. - М.-Л., 1927. - С. 238.
 - ⁶ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). - Ф.- П. 150. - Оп. 1. - Спр. 312. - Арк. 208 - 209.
 - ⁷ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17 — 22 октября 1918 г. Протоколы / Ф.М.Рудич (председатель) и др. - К., Изд-во "Україна", 1991. - С. XI - XII.
 - ⁸ Очерки истории Крымской областной партийной организации. - Симферополь, 1981. - С. 67.
 - ⁹ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. - С. 174 — 179.
 - ¹⁰ Центральний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 2.
 - ¹¹ Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. - Симферополь, 1958. - С. 50.
 - ¹² Борьба за Советскую власть в Крыму. - Сборник документов и материалов. - Т. 2. Май 1918 г. - Ноябрь 1920 г. - Симферополь, Крымиздат, 1961. - С. 61.
 - ¹³ Хроника революционных событий в Крыму. - С. 99 — 100.

-
- ¹⁴ ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 5. - Арк. 22.
- ¹⁵ Там само. - Арк. 24.
- ¹⁶ Хроника революционных событий в Крыму. - С. 116.
- ¹⁷ Борьба за Советскую власть в Крыму. - Сборник документов и материалов. - Т. 2. - С. 86.
- ¹⁸ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М., Госполитиздат, 1959. - С. 425.
- ¹⁹ Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1 – 6 березня 1919 року. Протоколи / Редкол.: С.І.Гуренко (голова) та ін. – К., Парламентське видавництво, 2002. – С. 27.
- ²⁰ Там само. – С. 63 – 64.
- ²¹ ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. - Арк. 11.
- ²² Бунегин М.Ф. Революция и гражданская война в Крыму (1917 — 1920 гг.). – Симферополь, Крымгосиздат, 1927. – С. 246:
- ²³ ДААРК. – Ф.-Р. 1733. – Оп. 1. – Спр. 173. - Арк. 8.
- ²⁴ Там само. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 5. - Арк. 10.
- ²⁵ Красная звезда. – 1919. – 22 апреля.
- ²⁶ Крымский вестник. - 1919. – 9 апреля.
- ²⁷ ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 254.
- ²⁸ Там само. – Арк. 254 - 256, 266.
- ²⁹ Цит. за кн.: Вопросы развития Крыма. – Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. – Вып. 3. – Симферополь, Таврия, 1996. - С. 63 - 64.
- ³⁰ Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 12. – С. 152.
- ³¹ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: "Таврия", 1997. – С. 205.
- ³² Антонов-Овсиенко В.А. Записки о гражданской войне. – М., 1933. – Т. 4. – С. 58.
- ³³ ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 51. - Арк. 34.
- ³⁴ Гарчев П.І., Овод В.В. Вказ. праця. – С. 24.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само - С. 24 – 25.
- ³⁷ Там само. - С. 25.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Ленін В.І. Повн. зібр. тв. – Т. 50. – С. 294.
- ⁴⁰ Цит. за кн.: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 — 1928). – К., Основи, 1996. - С. 87.
- ⁴¹ Цит. за кн.: Гарчев П.І., Овод В.В. Вказ. праця. - С. 25.
- ⁴² ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 312. – Арк. 25.
- ⁴³ Там само. – Арк. 25 зв.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 26.

-
- ⁴⁷ Борьба за Советскую власть в Крыму. - Сборник документов и материалов. - Т. 2. - С. 144 - 148.
- ⁴⁸ Там само. - С. 145 - 146.
- ⁴⁹ ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 312. - Арк. 26.
- ⁵⁰ Известия Ялтинского Военно-Революционного Комитета. - 1919. - 24 травня.
- ⁵¹ Бененсон М.Е. Экономические очерки Крыма. - Симферополь, 1919. - С. 6.
- ⁵² Цит. за кн.: Дубко Ю.В. Проблемы Крымской государственности (1918 — 1919 гг.) // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. - Материалы научно-практической конференции (г. Симферополь, 24 - 25 мая 1996 г.) - Симферополь, 1996. - С. 37.
- ⁵³ ДААРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 20.
- ⁵⁴ Там само. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 51. - Арк. 81.
- ⁵⁵ Состав правительств Крыма периода гражданской войны // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. - 1995. - № 11. - С. 14; Борьба за Советскую власть в Крыму. - Сборник документов и материалов. - Т. 2. - С. 151 - 152.
- ⁵⁶ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 206.
- ⁵⁷ Цит. за кн.: Гарчев П.И., Овод В.В. Вказ. праця. - С. 28.
- ⁵⁸ ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 51. - Арк. 81.
- ⁵⁹ Из архивов партии. // Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 12. - С. 163.
- ⁶⁰ ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 51. - Арк. 220.
- ⁶¹ Там само. - Арк. 50 - 51.
- ⁶² Там само. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 6.
- ⁶³ Там само. - Ф.-Р. 1733. - Оп. 1. - Спр. 194-а. - Арк. 151
- ⁶⁴ Борьба за Советскую власть в Крыму. - Сборник документов и материалов. - Т. 2. - С. 151 - 152.
- ⁶⁵ Из архивов партии. // Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 12. - С. 164.
- ⁶⁶ ДААРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 20.
- ⁶⁷ Там само. - Ф.-Р. 1733. - Оп. 1. - Спр. 171. - Арк. 220.
- ⁶⁸ Там само. - Спр. 173. - Арк. 78.
- ⁶⁹ Там само. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 18; Спр. 5. - Арк. 8.
- ⁷⁰ Аникеев В.В. Деятельность ЦК РКП(б) 1918 — 1919 гг. (Хроника событий). - М., 1976. - С. 416.
- ⁷¹ Там само. - С. 427.
- ⁷² Там само. - С. 439.
- ⁷³ Там само. - С. 436.
- ⁷⁴ Там само. - С. 469.
- ⁷⁵ ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 51. - Арк. 169.
- ⁷⁶ Там само. - Арк. 201.
- ⁷⁷ Там само. - Арк. 163.
- ⁷⁸ Там само. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 20.

-
- ⁷⁹ Там само. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 51. - Арк. 75 – 76.
- ⁸⁰ Там само. - Арк. 95.
- ⁸¹ Аникеев В.В. Вказ. праця. - С. 437.
- ⁸² ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. - Арк. 28 – 29.
- ⁸³ Там само. - Арк. 22.
- ⁸⁴ Там само. - Арк. 32 – 35.
- ⁸⁵ Там само. – Ф.-Р. 1733. – Оп. 1. – Спр. 173. - Арк. 22.
- ⁸⁶ Там само. - Арк. 45.
- ⁸⁷ Там само. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 5. - Арк. 8.
- ⁸⁸ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – С. 208.
- ⁸⁹ Гарчев П.И., Овод В.В. Вказ. праця. - С. 31.
- ⁹⁰ Зарубин А.Г. К истории Милли-Фирка (Национальной партии) // Крымский музей. - 1994. - № 1. - С. 43.
- ⁹¹ Аникеев В.В. Вказ. праця. - С. 310.
- ⁹² ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 7. - Арк. 9 – 9 зв.
- ⁹³ Там само. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 312. - Арк. 144; Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 7. - Арк. 11 - 12.
- ⁹⁴ Там само. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 312. - Арк. 144.
- ⁹⁵ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 208.
- ⁹⁶ ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 312. - Арк. 144.
- ⁹⁷ Аникеев В.В. Вказ. праця. - С. 410.
- ⁹⁸ Там само. - С. 436 - 437.
- ⁹⁹ ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 51. - Арк. 100.
- ¹⁰⁰ Там само. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 5. - Арк. 13 – 15.
- ¹⁰¹ Там само. – Ф.-Р. 1733. – Оп. 1. – Спр. 173. - Арк. 21 - 21.
- ¹⁰² Там само. - Арк. 111 зв.
- ¹⁰³ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 209.
- ¹⁰⁴ ДААРК. – Ф.-Р. 1733. – Оп. 1. – Спр. 169. - Арк. 186.
- ¹⁰⁵ Там само. - Арк. 388.
- ¹⁰⁶ Там само. – Спр. 191. - Арк. 29.
- ¹⁰⁷ Там само. – Спр. 191. - Арк. 27.
- ¹⁰⁸ Там само. – Спр. 169. - Арк. 15 - 15 зв.
- ¹⁰⁹ Там само. – Спр. 194-а. - Арк. 151.
- ¹¹⁰ Там само. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. - Арк. 21.
- ¹¹¹ Там само. – Ф.-Р. 1733. – Оп. 1. – Спр. 173. - Арк. 6.
- ¹¹² Там само. - Арк. 14 - 14 зв.
- ¹¹³ Там само. - Ф.- Р. 1829. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 27.
- ¹¹⁴ Там само. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 51. - Арк. 113.
- ¹¹⁵ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. - М., 1992. - С. 415.
- ¹¹⁶ Бунегин М.Ф. Вказ. праця. – С. 256.

-
- ¹¹⁷ Надинский П.Н. Вказ. праця. - С. 170.
¹¹⁸ Там само.
¹¹⁹ ДААРК. – Ф.-Р. 1733. – Оп. 1. – Спр. 191. - Арк. 64, 80.
¹²⁰ Там само. - Арк. 100.
¹²¹ Бунегин М.Ф. Вказ. праця. – С. 256.
¹²² ДААРК. – Ф.-Р. 1733. – Оп. 1. – Спр. 169. - Арк. 372.
¹²³ История национально-государственного строительства в СССР. 1917 — 1978 гг. - В 2-х тт. - Т. 1. 1917 — 1936 гг. - М., Мысль, 1979. - С. 156.
¹²⁴ Аникеев В.В. Вказ. праця. - С. 348.
¹²⁵ Ленин В.И. Повн. зібр. тв. - Т. 50. - С. 287 - 288.
¹²⁶ Аникеев В.В. Вказ. праця. - С. 391.
¹²⁷ Там само. - С. 407.
¹²⁸ Там само. - С. 433.
¹²⁹ Там само. - С. 474 - 475.
¹³⁰ Гражданская война на Украине 1918 — 1920 гг. - Сборник документов и материалов в 3-х тт., 4-х кн. - Т. 2. - К., Наукова думка, 1967. - С. 111.
¹³¹ Хроника революционных событий в Крыму. - С. 138.
¹³² ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 8. - Арк. 11 – 13.
¹³³ Там само. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 312. - Арк. 123 – 127, 181 - 183, 207 - 209.